

De grammatiske betegnelser og deres historie

I *Babelstårnet* bruges de såkaldte 'latinske betegnelser' om de grammatiske begreber. Udtrykket 'latinsk' er i denne forbindelse både rigtigt og forkert, for nok ser ordene latinske ud, og nok går de tilbage til de romerske grammatikere, men de fleste er oversættelseslån fra græsk. Betegnelserne er skabt over et længere tidsrum i antikken, men udgangspunktet er egentlig ikke snævert grammatisk, men bredere filosofisk. Terminologien groede så at sige frem, når grammatikerne havde fundet nye ordklasser eller regler, og i modsætning til mange andre fag har grammatikken kun sjældent skilt sig af med gamle udtryk. Derfor er den grammatiske terminologi et resultat af 2400 års arbejde med sproget og afspejler mange og delvis modstridende opfattelser.

Aristoteles' kategorier

Den græske filosof og videnskabsmand Aristoteles (384-322 f.Kr.) grundlagde mange og i vore øjne vidt forskellige videnskaber, heriblandt litteraturvidenskab, biologi og grammatik. I det lille værk *Kategorier* ('Inddelinger') definerer han grundlaget for det, som senere udviklede sig til vores grammatiske terminologi. Han udtrykker sig meget kort og præcist, og man skal følge godt med for at forstå ham. Det første citat handler om forskellen på syntaks og morfologi:

Af det, der bliver sagt, er noget i sammenhæng [egl. sammenvævning jf. *textus*], andet uden sammenhæng; i sammenhæng fx. 'et menneske løber', 'et menneske sejrer'; uden sammenhæng fx 'menneske', 'okse', 'løber', 'sejrer'. *Kat.* 1a16.

Det følgende citat viser dels, hvordan alting i verden kan beskrives i ti kategorier, dels en opdeling af ordene, der skal bruges til beskrivelsen. For Aristoteles er ordene altså grundlæggende for, at mennesket kan forstå og tale om sin omverden. Grammatikken er derfor en del af hans *logik*, dvs. reglerne for menneskets evne til at tænke og forstå. Listen er en oversættelse fra græsk; tallene er sat ind for at lette læsningen. I de skarpe parenteser står et par af de latinske oversættelser af Aristoteles' ord. De viser tydeligt forbindelsen til vores grammatiske termer.

Alt, hvad der ikke siges i en sammenhæng, angiver enten

- (1) en ting [= *substantia*, substans] eller
- (2) hvor stor [= *quantus*, kvantitet] eller
- (3) hvordan [= *qualis*, kvalitet] eller
- (4) en relation eller
- (5) hvor eller
- (6) hvornår eller
- (7) at noget befinder sig eller
- (8) forholder sig eller
- (9) gør noget [aktiv] eller
- (10) udsættes for noget [passiv]

Overordnet er (1) en ting fx 'menneske, hest'; (2) hvor stor fx 'to meter, tre meter'; (3) hvordan fx 'hvid, grammatisk'; (4) forhold fx 'dobbel, halv, større'; (5) hvor fx 'i Lykeion [dvs. i Aristoteles' skole], på torvet'; (6) hvornår fx 'i går, i fjor'; (7) at noget befinder sig fx 'ligger, sidder'; (8) forholder sig fx 'har sko på, er udrustet'; (9) gør noget fx 'skærer, brænder'; udsættes for noget fx skæres, brændes.

Hvis disse ord bliver sagt hver for sig, udgør de ikke et udsagn, men hvis de siges i sammenhæng, bliver de til et udsagn. Ethvert udsagn synes at være sandt eller falsk, men ord sagt uden sammenhæng er hverken sande eller falske, fx 'menneske, hvid, løber, sejrer.'
Kat. 1b25-2a10.

De ti kategorier i den såkaldte kategoritavle svarer mere eller mindre til vores ordklasser: (1) er substantiverne, (2), (3) og (4) er logiske underinddelinger af adjektiverne; (5) og (6) er adverbialled med steds- og tidsbetydning, mens (7)-(10) tydeligvis er en inddeling af verberne, som svarer til (men ikke er) tredelingen i 2.3.4.

Nogle navne på sætningsled

Senere opstiller Aristoteles den model, som vi ville kalde grammatisk. Ordene er igen oversat til de latinske ord, der fik betydning i Vesteuropa. En sætning, *propositio* 'en fremlægning', indeholder noget, der er underlagt den talendes interesse, et *subjectum*, 'det underkastede'. Over for dette subjekt kan der være noget, der modstilles og påvirkes af subjektet. Det modstillede kaldes *objectum*, 'det modstillede'. I stedet for et objekt kan der også siges noget om egenskaber ved subjektet, hvilket kaldes *prædicatum* 'det udsagte, omtalte'.

Nogle navne på ordklasser

Aristoteles bruger ordet *onoma* om 'ting'. Det betyder 'navn' og er udgangspunktet både for det danske 'navneord' og for det latinske *nomen*, der er fællesbetegnelsen for substantiver og adjektiver. Ord, der kan stå i stedet for nominer, hedder derfor 'pronominer'.

Aristoteles bruger ordet *rhema* om handlinger og tilstande (7-10 i kategoritavlen). Ordet betyder 'udsagn, tale, ord' og er igen grundlaget for det danske 'udsagnsord' og det latinske *verbum*, der hos romerne også kaldes *verbum temporale* 'tids-ord'. *Adiectivum* 'tilkastet, tillagt' og *adverbium* 'til verbet' er ligeledes de romerske grammatikers oversættelser af græske betegnelser, som dog er senere end Aristoteles. De øvrige navne på ordklasser (fx *interjektion*, *konjunktion*) har ligeledes græske forlæg.

Kasusnavne

Betydningen af ordet *casus* ('fald') er omtalt i 2.4.15 og II.5. Aristoteles bruger ordet *ptosis* ('fald') både om substantivers og verbers bøjning. De latinske kasusnavne er med undtagelse af ablativ lån fra græsk. Nogle er bedre oversættelser end andre.

Nominativ	nævnekasus (af <i>nomina</i> - 'kalde, navngive')
Vokativ	tiltalekasus (af <i>voca</i> - 'tilkalde')
Akkusativ	(af <i>accusa</i> - 'anklage') er en uheldig oversættelse af et græsk ord, der både betyder 'anklage' og 'bevirke'. Det er naturligvis den sidste betydning, der er den væsentlige, for det direkte objekt er jo 'det bevirkede' af verbalhandlingen. En god oversættelse ville have været <i>effectivus</i> , men denne form vandt desværre aldrig indpas, selvom nogle romere prøvede at indføre den.
Genitiv	(af <i>genus</i> slægt) ville med en bedre oversættelse fra græsk have heddet <i>generalis</i> , fordi den betegner det, der er beslægtet med noget andet: husets dør. <i>Generalis</i> blev foreslået af en romersk grammatiker, men fik aldrig udbredelse.
Dativ	givekasus (af <i>da</i> - 'give'). Betegnelsen omfatter kun en del af denne kasus' betydning.
Ablativ	fjernelseskasus (af <i>ab-lat</i> - 'bærer væk'). Romerne var godt klare over, at betegnelsen ikke var særlig dækkende, men alligevel blev de tre funktioner af ablativ (separativ, lokativ og instrumentalis) først klart adskilt mange århundreder senere.

Verber

Det græske og latinske verbalsystemer er meget mere omfattende end de moderne vesteuropæiske fremmedsprogs. Alligevel er de fleste betegnelser overtaget herfra.

Den antikke grammatiske tradition strukturerede verbalsystemet i tre overordnede kategorier:

diatese	skellet mellem <i>aktiv</i> og <i>passiv</i> (græsk har desuden en form mellem disse, som derfor fik navnet <i>medium</i>).
tempus	skellet mellem nutid (<i>præsens</i> , hvorfra alle handlinger ses), fortid (<i>præteritum</i>) og fremtid (<i>futurum</i>). <i>Imperfektum</i> blev tidligere brugt i betydningen fortid, men udtrykket er ud fra et moderne sprogsyn uheldigt, se nedenfor.
modus	skellet mellem konstaterende udsagn i <i>indikativ</i> , ordrer i <i>imperativ</i> og forskellige former for usikkerhed, ønske, vilje og hensigt i <i>konjunktiv</i> (og på græsk <i>optativ</i>). Til modusinddelingen hører også de infinitte modi <i>infinitiv</i> og <i>participium</i> . Sidstnævnte hedder sådan, fordi den 'participierer' dvs. deltager i både nominernes og verbernes bøjninger.

Hertil kommer person og tal.

Nyere grammatiske begreber

Den grammatiske terminologi er som nævnt meget konservativ, men fra tid til anden indføres der nye begreber i skolegrammatikken, fordi de viser sig at have mere end en blot sprogvidenskabelig andelse. To gode eksempler er *nekus* og *valens*. Det første er skabt af sprogforskeren Otto Jespersen i begyndelsen af 1900-tallet, det andet er udviklet af franske og tyske lingvister i 1960-erne. Ifølge nogle grammatikere udelukker de to begreber hinanden; i *Babelstårnet* indgår de i en symbiose.

APPENDIX I

'Kryds- og bollesystemet'

Systemet med at bruge symboler for sætningsleddene er tilsyneladende en dansk opfindelse, der ikke kendes i nabolandene. *Ordbog over Det Danske Sprog* (ODS) Supplementsbind 2 (udg. 1994) registrerer den første anvendelse af udtrykket i 1925 og da kun som et hjælpemiddel til at sætte grammatisk korrekt komma. Den senere udvikling med et næsten fuldstændigt sæt tegn er tilsyneladende sket gradvis, men i Dansk Sprognævn kender man ikke til detaljerne.

Varro om aspekter på latin

Verba temporalia

Polyhistorien Varro (116-27 f.Kr.) har i *De Lingua Latina* givet den første (bevarede) latinske beskrivelse af ordklasserne, heriblandt verberne, som han kalder *verba temporalia*. 'Tidsord' er en glimrende betegnelse for denne ordklasse, og det er synd, at kun tysk har overtaget ordet ('Zeitwort'), mens dansk har valgt det metafysiske udtryk 'udsagnsord'; den almindelige betegnelse *verbum* er i virkeligheden kun en forkortelse af *verbum temporale*.

Infectum/perfectum

Varro opererer med en inddeling af verberne, der måske kan virke både fremmedartet og temmelig avanceret. Den omfatter både usammensatte og sammensatte verber ('composita') og forskellige afledninger, herunder verbalsubstantiver og -adjektiver. I denne forbindelse er hans observationer vedrørende det personbøjede *verbum* de vigtigste, for af hans omtale fremgår det klart, at han skiller verberne i to aspekter *infectum* og *perfectum*, ganske svarende til en nutidig aspektopdeling i imperfektiv og perfektiv.

I de bevarede værker giver Varro ikke en sammenhængende aspektteori, men de følgende tre eksempler viser tydeligt, hvad den gik ud på – selvom de også handler om andre problemer, som kan være nok så vanskelige at forstå. Det fremgår klart, at Varro opererer med tre tider: fortid, nutid, fremtid, og to aspekter <infectum> og <perfectum>:

[9.95] Quod ad verborum temporalium rationem attinet, cum partes sint quattuor: tempora, personae, genera, divisiones, ex omni parte quoniam reprehendunt, ad singula respondebo [96] Primum quod aiunt analogias non servari in temporibus, cum dicant *legi, lego, legam* et sic similiter alia; nam quae sint ut *legi* rem perfectam significare, duo reliqua *lego* et *legam* inchoatam, iniuria reprehendunt: nam ex eodem genere et ex divisione idem verbum, quod sumptum est, per tempora traduci potest, ut *discebam, disco, discam*, et eadem perfecti, sic *didiceram, didici, didicero* ... Nam infecta omnia simplicia similia sunt, et perfecta duplicia inter se paria in omnibus verbis, ut haec *amabar, amor, amator* – *amatus* <eram, amatus sum amatus> ero.

[10.33] ... ab infecti et perfecti *emo, edo, emi, edi*, ab semel et saepius ut *scribo, lego, scriptitavi, lectitavi*...

[10.48] Iniuria reprehendunt, quod et infecti inter se similia sunt et perfecti inter se, ut *tundebar, tundo, tundam* et *tutuderam, tutudi, tutudero*; sic *amabar, amor, amator* et *amatus eram, amatus sum, amatus ero*.

* Citeret efter M. Terenti Varronis *De Lingua Latina Quae supersunt*. Recensuerunt Georgius Goetz et Fridericus Schoell. Lipsiae 1910. Kursiveringer er vores.